

ԱՆՔԵՂՈՒԱԾ ԿԱՅՅԵՐ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒ

Դ. դարու սկիզբները, երբ քրիստոնէութիւնը մուտ գտաւ մեր մէջ, հայերէն լեզուն հասած էր վիճակի մը, ուր ինչպէս տեսանք երգերէն, ժողովուրդի զգացումներուն, տենչանքներուն և տեսական ըմբռնումներուն արտայայտիչ գործիքը կըրցած էր ըլլալ, փոքր ի շատէ անկախ զարգացումի մը ձևին տակ: Իսկ երբ կրօնական աւելի լայն ու տիեզերական շունչ մը ներգործեց երկրին մտաւորական արթնութիւն մը բերելով, բնական էր որ լեզուն հոծանար իր բոլոր տարրերով՝ նորագոյն հայեցողութեանց ոլորտի մը մէջ թեւաբեկու պատրաստութեամբ: Այնու ամենայնիւ՝ ամբողջ դար մը տակաւին պիտի սպասուէր որ յատուկ գրականութեան մը հողին վրայ ուռճանար ան ու իր ընդոծին յատկութիւնները մշակէր գրական օտար ազդակներով, որոնց արդիւնքը պիտի տեսնենք յետոյ:

Ինչ որ հայ թարգմանիչներու զարոյցը պիտի կրնար ընել զիրի զիւտը կանխող ամբողջ դարու մը ժամանակամիջոցին (303-406) լեզուին հրապարակային կիրարկութեամբը, Աւետարանի քարոզութեան ու մասնաւորապէս Ս. Դիրքի (յունարէն կամ ասորերէն) բերանացի թարգմանութեանց միջոցներով, կարեւոր է տեսակ մը նախընթացը նկատել այն գրականութեան, որ յետոյ պայծառացաւ Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցի վերջին բարեփոխութեան շնորհիւ:

Այս ամենուն մասին ետքի թողլով խօսիլ աւելի մանրամասնութեամբ մեր նիւթի ընթացքին մէջ, այժմ ընդհանուր ակնարկով մը մեր լեզուին ծագման ու զիրքին վրայ անդրադառնանք:

Հայերէնի զիւրբ լեզուներու դասակարգին մէջ. — Լեզուաբանական գիտութիւնը զեռ չձաղկած կամ լեզուներու որոշ դասակարգերը զեռ չճշդուած, հայերէնը համարուած էր ա՛յն նախալեզուն, զոր Ազամ և Եւա խօսեցան գրականին մէջ. վասնզի նոյի տապանը Արարատ լեռան

վրայ նստելով՝ անոր ստորոտը բնակող ու հոնկէ հեռացող սերունդը — հայը — պահեց այդ լեզուն ալ: Անցեալ դարու սկիզբները միամտութեամբ կը պաշտպանուէր այս դատը այնպիսիներու կողմէ, որոնք զիտնականի համբաւ կը վայելէին մեր մէջ և պատահական ստուգարանութիւններով կը կարծէին հաստատել իրենց վարդապետութիւնը(*): Կեղակարծ աւանդութեան մը կոռուանին վրայ հաստատուած այս նւթադրութիւնները, որոնց ուժ կուտար նաև մեր ազգային նախանձախնդրութիւնը, չէին կրնար լուրջ քննութեան մը դիմանալ, թէեւ հետազօտ միտքերու խարխափումներն ալ երկարատեւ եղան այդ սահմանին մէջ՝ մինչև որ կարելի եղաւ լեզուաբանական ճշգրիտ գիտութեամբ արժէք հայերէնի զիրքը ուրիշ լեզուներու դասակարգին մէջ: — Հին յոյն հեղինակներ կամ աշխարհագիրներ, որոնցմէ մին էր Պտղոմէոս (Ա. դար Ն. Բ.), շատ հաւանցի քննութեամբ մը բաւականացած՝ հաստատեցին թէ Հայոց՝ Ասորոց եւ Արարներու միջև խնամութիւն մը կար թէ լեզուի և թէ կենցաղավարութեան: Վեցերորդ դարուն մէջ Ստեփանոս Բիւզանդացի յոյն բանասէրը փոխգրեցին հետ կը նոյնացնէր հայերէնը, անշուշտ Հերոդոտոսի վկայութենէն(**), և թերեւ նաև Սիրիլլայական Պատգամագիրքին համաձայն (Ա. զիրք տող 261 և հետև.) Նոյեան Տապանին Փոխգիրք մէջ Արարս անուն լեռան մը վրայ հանգչած ըլլալու աւանդութենէն թեւադրուած:

Նոր ժամանակներու եւրոպացի գիտուններէն ոմանք ալ հայերէնը լեզունեւրու այս կամ այն դասակարգին մէջ կը դնէին, առանց տրամապէս ուսումնասիրելու դայն:

ԺԲ. դարու սկիզբները, Հաքրող դպրոցին մարական հին լեզուին հետ նոյն համարեց հայերէնը, սա տեսութեամբ թէ Հերոդոտոսի մէջ գտնուած մարական բաներու մեծագոյն մասը հայերէնով կը մեկնուին: Աւելի լաւ քննութիւններով ու

(*) Ճեռօէր հայագէտ եւրոպացի ալ այդ կարծիքին պատշաճ էր ամփոփեցող դարու սկիզբները:

(**) «Հայեր գաղութն փոխգաղութներ» (Պատմ. է. 73):

րիչներ, ընդհանրապես հայագէտ գերման-ներ, անցնալ դարու կէսէն վերջ, հնդեւրոպական լեզուաբանութիւն արիական ճիւղին (իրանականին) մէկ զաւակը նկատեցին հայերէնը. և այդ արդիւնքին համեմատ Պորրիւր Հնդեւրոպական լեզուներու համեմատական ֆերականութեան մէջ առանձին տեղ մը տուաւ մեր լեզուին: Այդ վարդապետութիւնը իր գիտնական ռահանորդները ունեցաւ Լազարոսով և Ֆր. Միւլլէրով, որոնք գնահատելի ուսումնասիրութիւններով ծառայեցին հայկական բանասիրութեան և լեզուաբանութեան ծաղկումին. բայց վերջին յայտնութիւնը, հայ լեզուի մասին, պահուած էր Հիւպլմանի, որ աւելի խորագոյն գննութեամբ մը վերլուծելով հայերէնի բազմախառն տարրերը, սա վերջնական եզրակացութեան հասաւ թէ հայերէնը արիական ճիւղին մէկ զաւակը չէր, այլ անկէ անկախ ճիւղ մը, քոյր լեզու մը հնդեւրոպական դասակարգին մէջ(*): Հիւպլման իր նշանաւոր Գերականութեամբ՝ փոխառիկ բառերէն (պարսկերէն, ասորերէն և յունարէն) գտնելով լեզուն, անոր բնիկ ձայնական ու ձևախօսական կաղն ու առանձնայատուկ նկարագիրը պարզեց հեղինակօրէն: Իր վարդապետութիւնը առ հասարակ ընդունուած է այսօր բոլոր եւրոպացի և ազգային լեզուաբաններէ, և հայերէնի հետազօտութիւնները այդ հիման վրայ կը շարունակուին:

Հայերէնի զարգացման ընթացքը մինչեւ և. դար. — Այն ընդարձակ ժամանակամիջոցին մէջ, որ լեզուին հնդեւրոպական շրջանը կը կցէ դասական հայերէնի վերջնական ձեւը ներկայացնող գրական լեզուին հետ, հնար չէ՝ եղած գտնել ո՞ր և է յիշատակարան կամ կարեւոր ծանօթութիւն, որ-պէսզի լեզուին զարգացման ընթացքը գէթ ընդ աղօտ դիտուի իր գիմայեղութիւններուն մէջ: Եթէ Հայաստան աշխարհի սեպածեւ արձանագրութիւնները հայերէնէ օտար բարբառով մը խմբագրուած չըլլային, անոնցմով կարելի պիտի ըլլար գէթ որոշ գիծեր ձեռք բերել այդ մա-

սին: Ենչսընի հիտախտ (քետական) արձանագրութիւնները հայերէնով լուծելու ձեռնարկը մեր լեզուի գիտութեան տեսակէտով սպասուած արդիւնքը չտուաւ զըժբախտարար, վասնզի իրրե հայեցի ցոյց տրուած ձեւերը կա՛մ անհաւանական և կա՛մ լեզուաբանական ճշգրտութենէ զուրկ էին(*): Եթէ հայերու փոխզական (մասամբ և թրական) ծագումը երաշխաւորուած ըլլար պատմականօրէն, կա՛մ եթէ փոխզերէնը գրեթէ կորսուած լեզու մը չըլլար այսօր՝ թրեւս համեմատութեան իրրե եզր ծագայէր հայերէնին ու անոր կրած կերպափոխումներուն: Աւելի մօտաւոր ժամանակներու համար (Ա. դար Ն. Ք. — Ե. դար Յ. Ք.) Տը Լազարոս հայ լեզուի կազմութեան մէջ բնիկ հայկականէն զատ (որ ի հարկէ չի կրնար անխառն ենթագրուիլ) պահաւելի և սասանեան տարրերու խառնումը մատնացոյց ըրաւ. սակայն բառացի փոխառումներով սահմանափակուած այդ ազդեցութիւնը լեզուին կրած ներքին փոփոխումներուն յայտարար նշան մը չէր կրնար ըլլալ: Ուստի կը մնայ ընդունիլ որ վաւերագրական ցուցումներ կը պահսին՝ պատկերացնելու համար հայերէնի զարգացման վիճակը Ե. դարէն առաջ:

Գաւառաբարբառներու գոյութեան խրնդիրը. — Որովհետեւ հայերէնը գրական վիճակի մը վերածուած ատեն իրրե մէկ լեզու (գրաբար) իր մուտքն ըրած է մեր մատենագրութեան պատմութեան մէջ, ու տարրեր գաւառաբարբառներու որոշ նշաններ չեն երեւիր իր վրայ, լեզուաբանները կը մերժեն հայերէն հին բարբառներու գոյութիւնը: Իրաւ է որ ատոնց գոյութեան մասին Ե. դարու մեր հեղինակներուն մօտ ո՞ր և է ակնարկութիւն չենք գտներ. Ուրենացիի «հայկականաց լեզուաց» բացատրութիւնն ալ հիմնաւոր կուտան մը չ'ընծայի իր կողմէն, սակայն բոլորովին ալ անտեղի չէ, աչիւ առջեւ ունենալով ազգին պատմական այլափոխ շրջանները ու մանաւանդ հայ նախարարական (գաւառական) գրութեան հատեանքով ցեղերու իրարմէ անջատ ապրելու պարագաները,

(*) Մէյքէ. «հայերէնը մէկ նիւղն է ննդեւրոպական քննանիւն, յայտնապէս անկախ բոլոր միւս նիւղերէն, ինչպէս եւ զոր օրինակ յոյն ու գերմանական լեզուները»:

(*) Մէյքէ, «նախագիծ բաղդատական քննանիւն լեզուական հայերէնի»:

բարբառներու զանազանութիւն մը ենթադրել, որչափ ալ վաւերացրական հիմեր պակսին առ այդ:

Հայ գաւառաբարբառներու դոյութիւնը երաշխաւորող միակ վկայութիւնը, որուն կը հանդիպինք Յովհ. Երզնկացիի (ԺԳ. դար) քերականութեան մէջ, և որ կրնայ արժեկ թերեւ նախորդ քանի մը դարերու համար ալ, յստակ չէ բոլորովին: Երզնկացին մեկնելով Դիոնիսիոս Թրակացիին Քերականութեան այն մասը, որ լեզուներու հետքերը անհրաժեշտ պայման կը նկատէ քերթողին կամ քերականին համար, կը գրէ սա տողերը. «Զլեզուացս կարծեցին ոմանք թէ որ չորս զքե սահմանակից աշխարհ իցեն՝ բացութիւնք ազգաւ և լեզուաւ, լինել տեղեակ ձայնից նոցին. վասնզի կարի օգտակարք իցեն այս առ ստուգարանութիւնս . . . : Բայց սա ո՛չ գօսար ազգի ասե՛ այլ զիւրոյ լեզուին զիսս ևւ ընդ նոյաւ զանազան բառք (բարբառք): Եւ զարձեակ զքո լեզուիդ զիտել բաւանդակ զբաւան . . . զեզեւալանս, (որպէս զկործայն, զՏայեցին, զՊոթային, զՉորրորդ Հայեցին, զՍպարացին, զՍիւնին, զԱրցախային) այլ մի՛ միայն զվիշերկրայս և զոսանիկան. վասնզի յոյժ պիտանիք են այսոքիկ ի տաղաչափութիւնս և ի պատմութիւնս ձեռնառու(*)»:

Այս խօսքերէն թերեւ զժուար ըլլայ հետեցնել թէ գէթ Երզնկացին (եթէ իրմէ առաջ գրուած կտորէ մը չէ որ ինքը կ'օգտուի) եզերակամ բարբառները հայերէնէն օտար չի համարիր, և զանոնք իբր բաղդատութեան եզր կը ծառայեցնէ միջերկրեայ և ոսանիկ լեզուներուն՝ որոնց խառնումովը ձևացած պէտք է ըլլայ գրաւարին գասական կազմութիւնը:

Սակայն Հիւպշման իր առարկութիւնը

(*) Իմաստն է. ոմանք կարծեցին թէ՛ Յայն Կերականը լեզուներ լսելով՝ իր աշխարհին սահմանակից երկիրներուն մէջ ապրող օտարազգի ժողովուրդներու լեզուները կ'ուզէր հասկնայ, վասնզի ստուգարանութեան համար կարեւոր է անոնց հմտութիւնը: Բայց անիկա կը խօսի ո՛չ թէ օտար ազգի մը լեզուին՝ այլ յունարէնի և անոր բարբառներու մասին՝ ըստ այսմ անհրաժեշտ է որ մէկը զիսայ իր լեզուին բարբառները, եզերականները, թէեւ մեր մէջ տաղաչափութեան եւ պատմութեան, այսինքն գրական գործերու համար մեր միջերկրեայ եւ ոսանիկ լեզուները միայն կրնան օգտակար ըլլալ:

յառաջ բերելով սոյն հատուածի վերաբերմամբ՝ զիտել կուտայ թէ այդ եզերակամ բարբառներէն Խորայինը լեզուն է Խոթի ինչպէս նաև Սասունի. վասնզի Ժ. դարուն օտարազգի և օտարալեզու ժողովուրդ մը կը բնակէր այդ լեռներուն մէջ. թէ՛ Տայեցին լեզուն է Տայոց գաւառի բնակչութեան, զոր Քսենոփոն կը դասէ հայերէն. թէ՛ Սպարացին լեզուն է Հերոդոտի Սասկիւրներուն. թէ՛ Չորրորդ Հայեցին Մոսիսի հին նահանգի բնակչութիւնը կազմող Արամայեցի ժողովուրդի մը լեզուն էր. թէ՛ Կորնայն ու Արցախայինն ալ հայ լեզուներ չէին. առաջինը Կորդուաց աշխարհին լեզուն ըլլալով (հաւանաբար քրդերէն բարբառ մը) և երկրորդը այն երկրին՝ որ Դ. դարուն իբր առանձին ժողովուրդ կը ճանչցուէր հայ պատմութեան մէջ: Իսկ գալով Սիւնի բարբառին, գերման լեզուաբանը կը բաւականանայ միայն ըսելով. «բան մը չենք գիտեր տառը մասին» (Քեր. էջ 519-520):

Պատմական այս հաւաստիքները, ինչպէս կը տեսնուի, խնդրին հասկնողութիւնը անհունապէս կը դժուարացնեն. սակայն մենք առանց մէկ կամ միւս կարծիքին գերակշռութիւն տալու աւելորդ չենք համարիր համառօտիւ յայտնել մեր տեսութիւնը: Նոյն գերման բանասէրը իր մէկ նոր գործին մէջ (Հին հայոց տեղայն անունները հայ. թրգմ. էջ 15-23) Բ. դարուն սկիզբէն իսկ (ն. Բ.) Հայաստանի մաս կը նկատէ այն նահանգները, որոնց մէջ ընդհանր օտար ցեղերն իսկ՝ Ստրաբոնի վկայութեան համաձայն Ա. դարէն իսկ հայալստ լեզած էին (հմտ. 2 հատուածը մեր զաստգիրքին): Այսու ամենայնիւ լեռնագաւառներուն մէջ՝ ընդհանուր տիրող հայ լեզուին մօտ՝ անհունական չէր որ հնագոյն լեզուներն ալ կարենային մնալ ու տեւել թերեւ երկար ժամանակի մը համար: Ուրեմն Յովհաննէս Երզնկացիի յիշատակած եզերակամ այդ լեզուները եթէ ո՛չ հայերէնի վրայ գէթ հայերէնով պատուաստուած մուրացածոյ լեզուներ պէտք էին ըլլալ: Առնենք անոնցմէ Խորայինը (Սասունականը) և Կորնայն: Առաջինի մասին ունինք Թովմա Արծրունիի վկայութիւնը (Թ. դար) թէ Աղծնիքը Տարօնէն բաժնող լեռան բնակիչները (խութեցիք և սասուն-

ցիք) ծագումով Ասորեստանցի ըստ աւանդութեան, բայց «վրիպեալք ի քնակակն հայրենի լեզուէն» կը խօսէին մօթ ու խրթին լեզու մը. հաւանաբար «կարկառուն» հայերէն մը, վասն զի ո՛չ միայն մտադիւրութեամբ կը ծառայէին հայկական դատին, այլ և իբրեւ քրիստոնեայ ժողովուրդ՝ բերնուց սորված էին հայ վարդապետներու ձեռամբ հինէն թարգմանուած Սաղմոսները: Իսկ Կորնալի զոր յունական դոկտրինայի գաւառաբարբառին հետ կ'ուզէ համեմատել Յովհան Երզնկացի հայերէնէն բոլորովին օտար չի համարիր զայն, Կորգուաց լեւոն ստորոտէն մինչև Փոքր Աղբակ տաճարածոց բնակչութեան լեզուի մասին զգուշացնելով սա տողերը. «սոցա լեզուն կարի քիւրհալ լինի ի հայկազանց, վասն մերձ գոշոյն Մարաց և Ասորեոց»: Ուրեմն թէ Խուրայիւնը պատուաստուած էր հայերէնով, Կորնալ ալ պատուաստուած էր հայերէնի վրայ: Այս կրկնակ հանգամանքներով կրնային ձևացած ըլլալ եզրական այն լեզուները, որոնք աւելի կամ պակաս տեղ մը կրնային գրաւել հայ բարբառախօսութեան մէջ, եթէ ժամանակին գիտութիւնը ներէր ըզրազուիլ անոնցմով: — Գալով Սիւնի գաւառաբարբառին, որու մասին բոլորովին կը լռէ Հիւպշման, և որու ծանօթ և հիմնական կողմը հայերէնով միայն յայտնուած է մեզի՝ թերեւ լուսազոյն բացատրութիւնն ըլլայ եզրական լեզուներուն ներքին արժէքին վերաբերմամբ, որչափ ալ խնդիրը կարօտ մնայ տակաւին վճռական և որոշ լուսաբանութիւններու:

Ոսանիկ եւ Միջերկրեայ բարբառները իբրեւ լեզու մասնագրութեան. — Երզնկացի տեսութեան համաձայն մատենագրական հայերէնին ամբողջ տարրերը հայթայթած են Ոսանիկ և Միջերկրեայ բարբառները: Առաջինը՝ որով մայրաքաղաքի կամ արքունիքի լեզուն կ'իմացուէր, լեզուն էր նաև Արարատեան նահանգին, ուր երկրին իշխանութիւնը դարերով պահուեցաւ իբրեւ իր կեդրոնին մէջ և ուր ամէնէն աւելի ապահով ապաստանը պիտի գտնէր ազգային լեզուին պահպանութիւնը, ժողովուրդին ազնուական և ընտրելագոյն մասին այդ բնավայրին մէջ: Իսկ Միջերկրեայ բարբառներուն կարգէն կը համար-

ուէին ուրիշ կեդրոն գաւառներու մանաւանդ Տարօնի լեզուն ալ, առանց էապէս տարբերելու ոստանիկ լեզուէն: Այս շարժանակէն դուրս կը մնային եզրական բարբառները, որոնք գրական տառաւելութիւն մը չունենալով հանդերձ՝ կարող էին ծառայելու լեզուին համար՝ բառական մթերքի մը ճոխացումով, ինչպէս դիտել կուտար հայ քերականը:

Կարեւոր է հարցնել սակայն, թէ գաւառական մատենագրութեան բարձրացած լեզուն կամ գրաբարը՝ տեսակ մը խառնուրդն ըլլալով ընդհանուր հայութեան բարբառներուն՝ առաջին օրէն ունեցաւ արդեօք այն կատարելութեան վիճակը, որով երեւցաւ մեր գրական ասպարէզին վրայ, թէ ոչ՝ մատենագրական տքնութիւններով և քերականական արուեստի յղկումներով իր յատուկ դրոշմն ընդունեց ճարտար թարգմանիչներու զըջին տակ: Եթէ թերու կարգին թողլով խօսիլ յետոյ՝ ասորական և յունական լեզուներէ եղած նախընծայ թարգմանութիւններու ակնյայտնի չեղումներու մասին, կը բաւականանանք հաստատելով միայն՝ թէ հայերէնը գրական կատարելութեան հասնելու համար, փորձեր ըրաւ դպրոցական երկու գլխաւոր հոսանքներէն օգտուելով, և հաւանաբար գրի գիւտէն առաջ ալ՝ ամբողջ դար մը (303 - 406) տեղի ունեցած կրթական ջանքերու և քերականի թարգմանութիւններու միջոցներով, և այդ աշխատանքով փոքր իշատէ պատրաստուած էր գետին մը մատենագրական լեզուին համար, որուն ինպաստ կարեւոր բաժին մը բերած էին անշուշտ վիպասանաց երգերն ալ:

Ռամկօրէնը կամ աշխարհիկ լեզուն ե. դարեկն առաջ. — Հին հայերէնը գրական ըլլալէ առաջ ընդհանուրէն խօսուած լեզու մըն էր, որուն միութիւնը չէր կրնար եղծուած նկատուիլ բարբառներու աւելի կամ պակաս այլազանութեանց երեսէն: Ուրեմն մեր մատենագրութիւնը, իր նախնական շրջանին մէջ, իր բովանդակ պաշարը քաղեց հայ ժողովուրդին լեզուէն, որչափ ալ բարձր գասակարգերուն, ազատանիւն և եկեղեցականին, խօսածը տարբերէր անկէ ոճի կամ ձայնաբանական հանգամանքներով: Միջաշխարհի հայ բը-

նակչութեան լեզուն հիմ եղաւ գրոց լեզուին կամ գրաբարին, քիչ ժամանակի մէջ զարգանալով շնորհիւ անոնց «որք զհանգամանս զիսէին հելլէն և ասորի զպրու-թեանց»:

Գրականէն գրեթէ անկախ՝ իր բնական վիճակին մէջ պահուած աշխարհիկ կամ ընտանեկան լեզուն է զոր կը կոչենք ռամկօրէն, որ ի հարկէ պիտի ապրէր ժողովուրդի հոծ գոնգուածին մէջ, քանի որ մատենագրական շարժումը շատ սահմանափակ մնաց մեր մէջ, այսինքն եկեղեցականին յատկացուած միայն, և այդ նուիրական լեզուն ժողովուրդին հասկնալի ըլլալով հանդերձ չէր կրնար ո՛ր եւէ փոփոխութիւն յառաջ բերել անոր լեզուին վրայ: «մինչդեռ միւս կողմանէ՝ բնական էր որ գրականը աւելի կամ նուազ չափերով իր ակամայ հարկը պիտի վճարէր ռամկօրէնին, մանաւանդ անոնց գրչին տակ, որոնց մատենագրական կրթութիւնը լիակատար ուղղութիւն մը չէր առած, լեզուին գեղեցկագիտական ճաշիկը լողնուացնելու, առանց հայեցի արգոյզարդը խանգարելու:

Թարգմանչական առաջին ձեռնարկները, որոնց մասին պիտի խօսինք յետոյ, անգրական լեզուի մը ճապաղութիւնը կը մատենեն յաճախ (ասորեկերէնի ազդեցութենէն ալ տարուելով). սակայն Փաւստոսի կամ Փարպեցիի մէջ զիտուած ռամկօրէն ասացուածքները, որոնք ժողովրդային լեզուի նշաններ կը համարուին, հիմնական տարբերութեամբ մը չեն հեռանար գրականէն, ա՛յնպէս որ՝ ճի՛շդ է ինչ որ զիտուել կուտայ այդ մասին Հ. Արսէն Այալենեան իր Քննական Քերականութեան մէջ (էջ 113). «Հին ընտանեկան հայերէնի ընթացքին զրարարի ընթացքէն տարբերութիւնը այնպիսի որոշմանց կարգն է, որոնք աւելի զիւրին է զգալ քան թէ մատամբ ցուցնեն, այնպէս որ թէև խօսուածքին իւրաքանչիւր մասն առանձին առեալ մատենագրականէն օտար չըլլայ, թէև միշտ պարզ ալ ըլլայ, սակայն զարձեալ ամբողջը մատենագրութեան բնականը չէ, և առտնին կամ ժողովրդական խօսուածքի որոշ կնիքն ունի վրան, կամ թէ շատ տեղ մեր խօսելու կերպն է»:

Աւելորդ է ըսել թէ Ե. զարու ռամկօրէնն իր ամբողջական ձևին ու կազմութեանը

մէջ անձանօթ կը մնայ մեղի, թէև անոր գոյութեան հետքերը որոշակի կ'երևին տեղ տեղ, ինչպէս յիշեցինք. իսկ է. զարուէն մէջ Յովհան Մամիկոնեան իր գրուածքներովը աւելի ազատ մուտք մը տուաւ այդ աշխարհիկ լեզուին, որ ԺԱ. զարէն վերջնոր զրականութիւն մը ունեցաւ, բայց այս անգամ ա՛յն անկախ չըլլալով զրարարի ազդեցութենէն. վասն զի այդ լեզուով ուսումըրած հեղինակները, որչափ ալ ժողովուրդին հասկնալի ըլլալու զազափարին ուզէին ծառայել, պիտի չկրնային յաջողիլ զրական կաշկանդումներով:

Ռամկօրէնի գոյութիւնը հին մատենագիրներու վկայութեամբ պատմականապէս չէ լուստարանուած: Ոմանք կարծած են թէ Խորենացիի «հասարակաց խօսք»ը, որով կ'առաջագրէ նա գրել իր պատմութեան Գ. գիրքը, ռամկօրէնի համազօր բացատրութիւն մը եղած ըլլայ. սակայն պարզ է տեսնել թէ այդ գիրքի ընդհանուր ոճը տարբեր չէ բնաւ նախորդ Ա. և Բ. գիրքերու լեզուէն, և զիւրին է հասկնալ թէ պատմիչը վիպական-գրական բարձրութիւններէն յանձն կ'առնու խոնարհիլ հրաժեշտ տալով պերճաքանութեան, պատմական ճշմարտութիւնը՝ անսեթեւեթ՝ հաճելի ընելու համար իր ընթերցողներուն: Նոյնպէս Յովհան կաթողիկոս Թ. զարուէն ապրող Շապուհ Բագրատունիի մը համար կը վկայէ թէ «գեղջուկ քանի» գրեց: Գրուածը կորսուած է այսօր, բայց ապահովաբար ռամկօրէն չէր ան. վասն զի կաթողիկոսը արտայայտուած է այդ մասին. «քերթողական հրաճանդներու» համաձայն շնկատելով այդ գրուածը: Պօղոս Տարօնեցի ալ (ԺԱ. զար) իր մէկ հակաճառական գրուածքը, որ պարզապէս գրաբար է, գեղջուկ քաղաքով յօրինուած կը նկատէ եւ «ո՛չ խորին արուեստիւ գրոնս կոփեալ»: Աւելի վերջները, կամ աւելի ճիշդը խօսելով, առաջին անգամ ԺԲ. զարու մէջ Միսիթար Հերոցի բժիշկին բացատրութեամբն է որ գեղջուկ քաղաքը(*) աշխարհիկ կամ հասարակ ժողովուրդի լեզուի նշանակութիւն ընդունած է գործնականապէս:

(*) Ուրիշ վկայութիւններ ալ չեն պակսիր այս մասին (ՏԵՍ Հ. Դ. Յովնանեան՝ Նախնաց Ռամկօրէնը էջ 28-30):

Գրաբարի զարգացումն ու կրած փոփոխումները. — Գրական մշակութեան առարկայ եղող լեզու մը, չի կրնար անշուշտ մնալ առանց փոփոխման. և բնական է որ աճի իրեն յատուկ բարգաւաճումովը, եթէ այս կամ այն օտար լեզուի ուսման ազդեցութիւնէն չտարուի ստրկօրէն: Մեր լեզուն իր մատենագրական առաջին օրերուն իւրեղացած կամ վերջնական զարգացումի մը հասած չլլալով՝ հակամէտ էր կրելու արուեստական թելադրութիւններ ալ: Առաջին անգամ ասորերէնի ազդեցութեան ենթարկուած՝ պիտի չկրնար գրականապէս օգտուիլ այդ լեզուէն, որ սեմական ըլլալէ զատ, որով խնամութիւն մը չունէր հայերէնի հետ, տափակ ու աններդաշնակ լեզու մըն էր, ճապաղ շարադասութեամբ ու թանձր ու երկայնաբան դարձուածներով: Այս պատճառով ասորականի ի հայ թարգմանութիւնները, որ հաւանաբար մեր անդրանիկ թարգմանիչներու մէկ խումբին գործն էղաւ Ս. Մեսրոպի առաջնորդութեամբ, չկրցաւ տալ լեզուին այն շքեղ յորինուածութիւնը՝ քերականական ճշգրտութիւնն ու ներդաշնակութիւնը որ յունարեան ի հայ թարգմանութիւններուն մէջ (ժամանակակից ուրիշ խումբի մը ձեռամբ) համեմատաբար առաւելագոյն չափով ի յայտ կուգայ:

Ասորերէնի ազդեցութիւնը, որ լոկ նկղեցական էր ի սկզբան, ու ա՛յնպէս ալ ժամանակ մը տեւեց, հուսկ ուրեմն տեղի տուաւ յունականին՝ թէ մատենագրական և թէ քաղաքական-եկեղեցական նկատումներու գերակշռութեան տակ: Աստուածաշունչի թարգմանութեան վերջնական սրբագրութիւնը յունարէն բնագիրներու վրայէն՝ սկզբնակէտ մը եղաւ յոյն ուսուցման նախասիրութեան՝ գիրի գիտէն իբրեւ քառօրդ դար մը վերջը, եւ մեր թարգմանիչները շատ զգուշաւորութեամբ յոյն աստեղեան ձեւեր փոխ կ'առնուն իբրեւ իրենց գրուածներուն մէջ:

Զ. դարուն վերջերը սակայն, երբ եկեղեցական նիւթի մշակումին հետ արտաքին ուսումներու պէտքն ալ անհրաժեշտ դարձաւ, և առ այդ կը նպաստէին ժամանակին քրիստոսարանական վէճերն ալ ընդդէմ յունական եկեղեցիին, նոր դպրոց մը ձեւնարկեց պարապիլ քերականական, ի-

մաստասիրական և քերթողական ուսմանց (ինչ որ միաբնակ (monophysites) Ասորիներն ալ սկսած էին աւելի կանուխ եւ աւելի լայն չափով) եւ այդ նոր շարժումին արդիւնքը եղաւ քանի մը զլխաւոր գործերու թարգմանութիւնը, ո՛չ այն հայեցիլ ոճով, զոր Ոսկեդարը կտակած էր, այլ յունական լեզուի շարագատութեան բառացի նմանողութեամբ ու գիտական բաւերու առատ մթերքի մը յաւելումով. վասնզի նախնի թարգմանիչներու լեզուն անբաւական նըկատուեցաւ այդ օրինակ գործերը հաւատարմօրէն և բնագրական չղութեամբ ի հայ փոխադրելու համար: Գրաբարի այդ արուեստական մշակումին կը պարտինք Սանմանաց գիրքի, Պիտոյիցի, Փիլոնի ծառերու իրենէսի Գործերու, Եւսերիոսի Բոնիկոնին, Արիստոտէլի Ստորոգութեանց և Վերլուծականքին և Պորփիրի Ներածութեան հայն թարգմանութիւնները. ասոնց կարգէն են նաեւ Թրակացիի Քերականութեան ինչ ինչ մասերն ալ, որոնցմով հայերէն լեզուն իր բնական պարզութիւնէն ու յստակութիւնէն մերկացաւ այլակերպօրէն: Այս յունամոլ միտումներու հետեանքով էր անշուշտ որ համարձակեցան ժամանակ մինչև իսկ նորոգ քաղաքականութեան ուղղագրել Աստուածաշունչը, ըստ որում նախկին քաղաքականութիւնը զուրկ էր իրենց հետապնդած առուեսին! (*) և յունարէն բնագրին վրայ կը մտարեւէին ձեւել իրենց թարգմանութիւնը, ի մասնաւորի վկայութեանց յառաջներումներու մէջ: Թողլով մեր յիշատակած գիրքերու մասին իրենց տեղը խօսիլ՝ պէտք ունինք զիտել տալու սակայն թէ այդ հեղինակական ուղղութիւնը, որ արտաքին նիւթերու հանդէպ ծայրայեղ խեցրեկումներու ալ զակատեցաւ, յունագէտ հայերու (թերեւս նաեւ հայագէտ յոյներու) ձեռնբերեցութեամբ՝ գերադանց շարագրութեան կանոն մը դարձաւ նոյն իսկ մեր լուսագոյն գրողներուն համար, թէև համեմատաբար աւելի մաքուր եւ հասկնալի ոճով եւ մերթ դէպի հին լեզուն դարձ ընելու կամէութեամբ, ինչ որ ԺԲ. դարուն ա՛լ աւելի չհշտուեցաւ, թէև ոչ բոլորովին այդ գիտնական լեզուէն ձերբազատուած. վասնզի հեղինակական դպրոցի յառաջ բերած տը-

(*) Բղղս. Յօդ. Գ. կա:

պաւորութիւնը, որուն ենթարկուած էր մասնաւոր Սիւնեաց վարդապետարանը, գրեթէ անջնջելի դրոշմ մը թողուց գրական լեզուին վրայ:

ԺԳ. դարէն վերջ, երբ արդէն ռամկո-րհներ սկսած էր այլ եւ այլ գրուածքներու համար գործածուիլ, մասնաւոր կրիկեան սահմաններում, վերին Հայաստանի մէջ եւրեցան պատմագիրներ կամ եկեղեցական-

ները, ոոնք համեմատաբար պարզ, բայց ինկած ու տափակ գրաբարի մը կիրառութեամբ գոհացան, և ԺԳ. դարու կէսէն վերջն ալ լատին հայագէտներ նոր շրջան մը բացին՝ այս անգամ ալ ուրիշ ճամբով մը պղտորելու հայերէն գրաբարը, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ:

Ե. Ե. Դ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԺԳ. Մարտիրոսիանս պատմագիր

Սկսեալ 64 թուականէն մինչև 314 տարին, երկու հարիւր յիսուն տարիներու ընթացքին, մարտիրոսութեան սպառնալիքը սաւառնեցաւ քրիստոնեաներուն վրայ. գրեթէ նոյնքան հալածանքի տարիներ եւ դան, որքան՝ խաղաղութեան տարիներ, աւելի կամ նուազ ընմիջումներով: Այսպէս նահատակութիւնը նուիրապործումն եղաւ հաւատքին, սերմը անոր. ու այէտք էր հաւատացեալները պատրաստել ատոր, որպէս փառաւոր փորձի մը, որուն իւրաքանչիւր ոք կրնար ենթարկուած զտնուիլ: Եկեղեցին իր քաջալերութիւնները կը շնորհէր անոնց, որ կը խոստովանէին Յիսուս Բրիտանոսը. ան կը դատապարտէր ու առ նուազն ժամանակի մը համար իր ծոցէն կը հեռացնէր զանոնք, որ բանտարկութեան թշուառութիւնէն կամ չարչարանքի սոսկումէն ընկճուած՝ կը կորսնցընէին իրենց կեանքը տալու պատիւը: Հեթանոսները ամէն ջանք ի գործ կը դնէին ձեռք անցընելու համար հաւատարացութիւն մը, որուն համար մեծապէս կ'ուրախանային, ինչպէս ամենադժուար յաղթանակի մը առթիւ: Բաց ի գերութիւնէ ու տառապանքէ, անոնք կոչ կ'ընէին բնութեան զգացումին, խոստովանողին աչքին առջև կը բերէին իր կինը, իր գեռատի-

զաւակները, իր ծերունի ծնողքը արտասուալից: Հաւատարացութիւններ յառաջ կու գային զժրախտաբար. 250 ին, խաղաղութեան երկար շրջանէ մը յետոյ, անհամար եղան անոնք. և հետեանքները այս թերացումին անոնց կողմէ, որոնք կոչուեցան «անկեալներ» (lapsi), շատ չարիքներու ծնունդ պիտի տային: Մարգիկ կը տեսնէին զանոնք, որ հալածանքի հոշակումէն սկսեալ, տօնակոն զգեստներով, մեհեաններուն և կապիտոններուն մէջ կը նետուէին, զիննծօնք ու խուսկ մատուցանելու և ձեռք բերելու հաւատարացութեան վկայադիրը, որ ազատ կեանք կ'ապահովէր իրենց: Տեսնուած են սկզբունքով մարտիրոսութեան դատապարտութիւնը հաստատող հերետիկոսներ և անընդունելի զանազանութիւնները շատ վարպետութեամբ ընդունելու տրամադիր հաւատացեալներ: Յաջ անոնց, քիչ կարեւորութիւն ունէր ըսել. «Կ'երկրպագեմ Ամենաբարձրեալին, կամ թէ՛ կ'երկրպագեմ Արամազդին. ներքին զգացումը կ'ընէր ամէն ինչ»: Եկեղեցին պարտաւոր էր պայքարելու այս ջլատիչ քարոզութեանց դէմ. նա ըրաւ զայն ամենայն կորովով զոր կը պարտադրէ մեծ վտանգ մը:

Քրիստոսի ախոյեանը պարտաւոր էր